

Het orgel in de Hervormde kerk te Bovensmilde

Jan Jongepier

Dat in de Hervormde kerk van Bovensmilde een klein orgel van oude herkomst stond, was al geruime tijd in kleine kring bekend. Jaren geleden stuurde Adri de Groot, die nu in de U.S.A. woont, mij eens een door hem geschreven rapport over het orgel op. Door zijn toedoen werd de belangstelling voor het orgel gewekt. Thans is de restauratie van het orgel voltooid. Deze werd uitgevoerd door de orgelmakers Gebr. Reil te Heerde. Adviseur was Klaas Bolt. De ingebruikneming vond plaats op 5 juli 1988.

De restauratie heeft meer klaarheid gebracht in de historie van het orgel en de datering van de onderscheiden delen daarvan. Maar ook archiefonderzoek heeft de geschiedenis, en vooral ook de herkomst van het orgel grotendeels kunnen ontrafelen.

Boven de klaviatuur hangt een opschrift. "Geschenk ter herinnering aan de nagedachtenis van de Familie Sickens, Bovensmilde 4 juni 1897, Gebrs. de Wal." (Vroeger hing dat onder de middentoren van het front.) Volgens De Groot betrof het een aanzienlijke en rijke familie, die uitstierf en het orgel ten geschenke gaf, waarbij de familie De Wal bemiddeling verleende. Dhr. Jans Vrieling, organist van de kerk, deelde mee dat deze Gebr. de Wal de nalatenschap van mevrouw Jantsje Sickens (1833-1897; ze was op 24 januari 1897 gestorven) voor het orgel bestemden. Door die omstandigheid zijn in Bovensmilde geen historische gegevens over de levering te vinden. Wel is gevonden, dat op 28 maart werd gecollecteerd voor de orgelgalerij en dat op 30 juli 1897 f 341,- werd betaald voor het maken van die galerij. Kort daarop blijkt J. Proper het orgel in onderhoud te hebben. Toen het spoor naar Proper verwees, kwam de Doopsgezinde kerk van Kampen in beeld, waar Proper uitgerkend in 1897 een nieuw orgel had gebouwd, en het oude voor f 300,- had ingenomen. Het is inderdaad dit oude orgel dat naar Bovensmilde is gegaan.

De Doopsgezinden van Kampen maakten vanaf 1823 gebruik van een Middeleeuws kerkgebouw. Vóór de Reformatie was het de kapel van het Nonnenklooster St.-Anna. Vanaf ca. 1600 tot 1818 deed het dienst als Waalse kerk. Het onderzoek richtte zich dus in eerste instantie op de orgelgeschiedenis van de Waalse Gemeente.

In 1684 werd in de gemeente geld ingezameld voor de aanschaf van een orgel. Dat orgel is er ook gekomen, want men richt een verzoek aan de overheid om een bijdrage voor de organist, aangezien men die niet kon betalen. Alle onderzoeken ten spijt is de naam van de bouwer echter niet gevonden. Ook het intensief uitgevoerde onderzoek van het thans nog aanwezige pijpwerk heeft niet kunnen leiden tot een onderbouwde toeschrijving.

Het orgel is waarschijnlijk een éénklaviers orgel geweest met klaviatuur aan de achterzijde, ongeveer acht registers en een omvang van C, D-c³. Van dit werk zijn nu nog aanwezig het front, zij het in gewijzigde vorm, en vijf registers pijpwerk. De frontpijpen zijn geheel verguld geweest. Na onderhoud, o.a. door Joost Derck Jalinck (vanaf 1712) en A. A.

Hinsz (vanaf 1743), komt een ingrijpend herstel door L. van Dam uit Leeuwarden in 1809. Aan Luitjen Jacob van Dam werd hiervoor op 28 januari 1810 240 gulden uitbetaald, terwijl de koster later in het jaar nog 50 gulden krijgt voor uitgaven ten bate van het orgelherstel. Wat Van Dam veranderd heeft, is uit het bewaard gebleven materiaal afgeleid. De huidige lade is van zijn hand. Deze heeft 54 tonen, waaruit we kunnen afleiden, dat Cis en cs³-f³ werden bijgemaakt voor alle registers. Dat is ook nu nog te zien. Tevens voegde Van Dam een Prestant 8 vt disc. toe. Ook dit register is nog aanwezig. Bij de restauratie kon worden vastgesteld dat de lade van 1809 nog van een stekermechaniek voorzien is geweest, dus met achterkantbespeling als balustrade-orgel. Ook kon worden vastgesteld dat de lade van 1809 nog binnen het oudste frontgedeelte paste, d.w.z. achter het huidige front zonder de buitenste zijvelden.

Als de Doopsgezinden in 1823 het kerkgebouw betrekken, zoeken zij de

Bovensmilde, Hervormde kerk. Klavier (1988), registerknoppen (1897), registermechaniek (1897) en windlade (1809) met pijpwerk, v.r.n.l.: Holpijp 8, Speelfluit 4, Octaaf 2, Quintfluit 3, Mixtuur, Sexquialter, Trompet (verborgen achter de steun van de hanger). Geheel rechts het front met conducten. Foto: Albert Valstar.

orgelmakers Van Gruisen uit Leeuwarden aan voor het onderhoud. Betalingen zijn gedaan in 1825, 1832, 1835, 1836, 1837. In 1841 stemt Naber het orgel.

Na veel voorbereidingen wordt in 1847 de kerk met het daarin aanwezige meubilair door de Doopsgezinde Gemeente aangekocht van de Hervormde Gemeente, die vanaf 1810 eigenaar was. Zwier van Dijk herstelt het orgel voor 80 gulden.

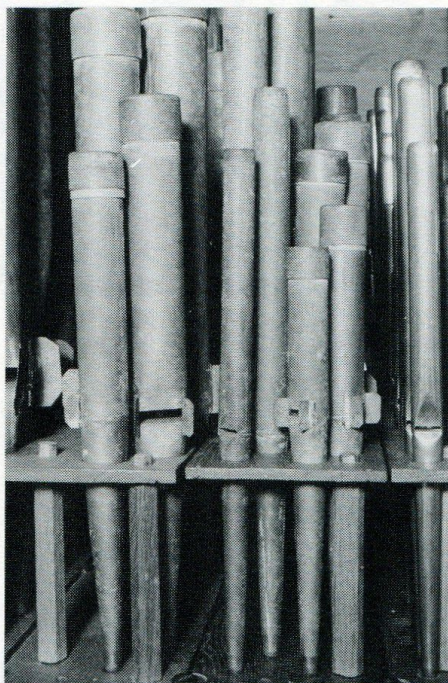
In de dispositieverzameling van Broekhuizen wordt dit bevestigd: “[...] Dit kerkgebouw werd in 1848 aanmerkelijk herbouwd; het orgel uit elkander genomen door de heer C. van Dijk, muzikdilletant te Kampervveen woonachtig, toen schoongemaakt gerepareerd. Geëxamineerd door H. van der Duissen, organist aldaar [...].”

De door Broekhuizen genoemde dispositie roept enkele vragen op. In de eerste plaats kan men zich afvragen wie verantwoordelijk was voor de verbouwing tot (semi) 8-voets orgel, die blijkbaar reeds had plaats gevonden. In de tweede plaats noemt hij geen 4-voets Fluit, die echter, blijkens het bewaard gebleven pijpwerk, wél aanwezig moet zijn geweest. Broekhuizen meldt:

een handclavier, 2 blaasbalgen.

Prestant	D 8 v.
Prestant	8 –
Holpijp	8 –
Octaaf	4 –
Tremulant	
Ventil	

Zwier van Dijk krijgt het orgel daarna in onderhoud. In 1887 is het orgel aan herstel toe. Men wil ook registers laten vervangen. Zwier van Dijk krijgt in dat jaar *f* 250,- uitbetaald voor herstel. De kerkeraad spreekt lovende woorden over het geleverde werk. In 1888 ontvangt J. Proper *f* 45,- voor orgelherstel. Wanneer in 1896 een legaat van *f* 3.000,- wordt

Bovensmilde, detail van het pijpwerk. Centraal staan v.l.n.r. Speelfluit 4, Octaaf 2 en Quintfluit 3. Foto: Albert Valstar.

ontvangen, besluit de kerkeraad een geheel nieuw orgel te laten maken. J. Proper maakt daarop in 1897 voor *f* 1.800,- een tweeklaviers 8-voets orgel, dat ook nu nog aanwezig is. Hij neemt het oude orgel in voor *f* 300,-.

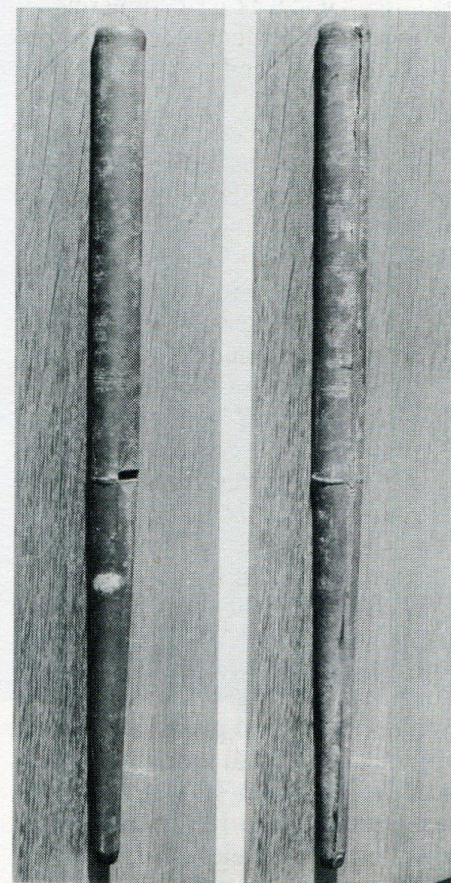
Octaaf	2 v.
Quint	3 –
Mixtuur	3-4 st.
Sexquialter disc.	3-4 st.

Hier eindigt dus het gedeelte van de historie dat zich te Kampen afspeelt. Wat er in Bovensmilde nog na 1897 gebeurd is, lijkt niet zo veel te zijn.

Meer is er waarschijnlijk gebeurd in 1897, bij de levering naar Bovensmilde. Maar dat zijn dan gegevens, die uit het orgel zelf moesten worden afgeleid. Het orgel geeft te kennen,

dat de buitenste zijvelden veel recentere zijn dan de rest. Al het stijl- en regelwerk van het front is van eiken, met pen- en gatverbindingen samengebracht. Ook het zaagwerk dat als blinderingen is aangebracht, is van eiken. Buiten de buitenste zijstijlen van de spitstorens is alles van vuren. Dat geldt ook voor zijwanden en achterwand. In het dak is alleen het gedeelte van de middentoren van eiken en zeer oud, het overige is ook van vuren.

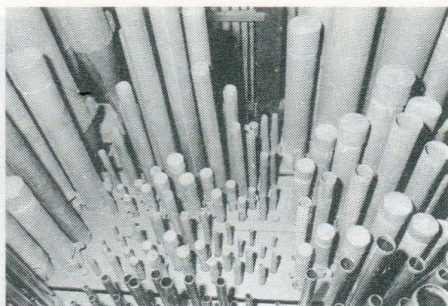
Het lijkt erop dat de middentoren oorspronkelijk hoger geplaatst was en dat de pijpen uit de middentoren, met toevoeging van één pijp, gebruikt zijn voor de zijvelden. De pijpen in de huidige middentoren zijn jonger en bezitten expressies als steminrichting.

Bovensmilde, Hervormde kerk, fis⁰ van de Octaaf 2 vt. Aan de afdrukken van gewezen stof op het pijplichaam is te zien hoe het metaal gegoten is. Foto: Albert Valstar.

In 1897 is een geheel nieuwe klaviatuur aangebracht aan de linker zijkant. De registerknoppen werden direct boven het klavier aangebracht. Ze werden voorzien van witte porseleinen plaatjes waarop de namen in zwarte letters zijn aangebracht. In samenhang hiermee werd de gehele speel- en registermechaniek in 1897 nieuw gemaakt. Ook de windvoorziening werd nieuw geleverd in 1897. Onder in het orgel werd een magazijnbalg gelegd, maar daaronder twee schepbalgen, te bedienen met een handpomp, aangebracht in de rechter zijwand. Ook een windzicht was daar geplaatst.

Na al deze veranderingen was de volgende situatie ontstaan:

Bovensmilde, Hervormde kerk. Interieur, met op de achtergrond de Prestant 8 vt disc. van 1809. Foto: Albert Valstar.

ben. Deze zijn al lange tijd geleden verdwenen.

Restauratie

De thans door de orgelmakers Gebr. Reil uitgevoerde restauratie

Manuaal, C-f ³	8 vt C-Fs gecombineerd met Holpijp, G-B hout, laat 19de-eeuws, cis ⁰ 1809, c ⁰ -d ³ 18de-eeuws (uitgezonderd cis ⁰), ds ³ -f ³ 1809
Prestant	8 vt oud
	8 vt Prestant 8 vt disc. van 1809, omgestemd in 1897
Holpijp	4 vt oud
Voix Celeste disc.	3 vt oud
Speelfluit	2 vt oud
Quintfluit	8 vt 1887 of 1897
Octaaf	4 vt oud, makelij verschillend
Fernfluit	8 vt loos
Prestant	4 vt loos
Trompet	= windlosser
Fluit	van na 1897
Expression	
Tremulant	

Frontpijpen geschilderd in aluminiumbrons, daaronder resten tinfolie aangetroffen, daaronder resten verguldwerk. De jongste schilderbeurt van het front vond plaats in 1976 toen het orgel egaal groen werd geschilderd. In 1962-'63 was het orgel wit geschilderd, in 1897 was het in eiken imitatie opgeleverd. Uit de Kamper periode dateert nog een gegeven (uit 1847) toen als kleur wit werd bepaald. Er moeten vroeger vaaspotten op het orgel gestaan heb-

impliceerde in de eerste plaats aanvaarding van de gegroeide toestand, wat technische aanleg betreft. Kas, frontstructuur, mechanieken en windvoorziening werden in de aangetroffen vorm geaccepteerd. Daarnaast werd gepoogd, een vroeger klankconcept te reconstrueren, in grote lijnen een toestand, die in 1809 zo zou kunnen zijn geweest. Hiertoe is het orgel weer tot viervoets instrument teruggebracht. De frontpijpen zijn weer als Prestant 4 voet aange-

sloten, waarvoor de oude pijpen in de zijvelden als grootste zijn benut en de middentoren loos is gebleven. Alle conducten naar het front zijn uit lood nieuw gemaakt. Ook de Prestant 8 vt disc. is weer als zodanig hersteld.

Weinig verandering was er ten aanzien van de registers Holpijp, Speelfluit, Quintfluit en Octaaf 2 vt.

Nieuw gemaakt werden de registers Mixtuur, Sexquialter en Trompet. Voor de Mixtuur en de Sexquialter waren er aanwijzingen omdat de oude pijpstukken waren afgedicht. De Trompetstok was echter niet geboord. Voor de Trompet is een voorbeeld van Van Dam aangehouden (Hindeloopen, 1813).

Een nieuw klavier werd gemaakt, met daarbij een nieuwe winkelbalk voor de speelmechaniek. Voor het pedaal werd een nieuwe mechaniek gemaakt en werd een klavier uit voorraad geleverd.

De windvoorziening werd gerestaureerd, de handpomp en het windzicht zijn er niet meer, waarschijnlijk reeds verdwenen toen ca. 1960 een windmachine werd geplaatst. Deze windmachine is nu in een nieuwe eiken dempkist naast het orgel opgesteld. Kas, windlade en mechanieken ondergingen ten slotte het noodzakelijke algehele herstel.

Beschrijving

Het frontschema is:

9 9
4 7 9 5 9 7 4

De labia zijn spits ingeritst, en verguld met bladgoud. De kleuren van de kas zijn nog steeds die van 1976, hoofdkleur is groen. Ornamenten zijn wit. De ornamentiek is in hoofdzaak grof, gebundelde voluten onder de torens, zaagwerk als blinderingen. Tussen de torens, boven de velden, is het enige gesneden werk te zien, ge-

bogen festoenen. Op de middentoren een lier, ook weer zaagwerk.

De klaviatuur bevindt zich aan de linker zijkant. Het klavier is van Reil, korte toetsmaat (11,1 totaal, 3,9 voorste deel), beenbeleg in twee delen per toets, siergroefjes, ebben nageltjes. Eiken bakstukken, rechthoekig van vorm, aan de voorzijde van het klavier een zware geprofileerde eiken lijst. Het pedaalklavier lijkt vroeg 20ste-eeuws, boventoetsen van af/oplopende lengte. Het ligt in de bedoeling dit (moderne) pedaalklavier nog te vervangen.

De registerknoppen van 1897 zijn gehandhaafd, porseleinen plaatjes voor Mixtuur, Sexquialter, Trompet en Tremulant/Ventil zijn nieuw. Voor de registers Sexquialter en Quintfluit is een registerdeling h^0/c^1 gemaakt door het toepassen van een halve registerstand. Ook voor Tremulant/Ventil is zoiets gemaakt, in de eerste stand is het register Tremulant, met een schuifje wordt dan een pneumatiekbuis die uit de balg komt in werking gesteld, die vervolgens commando aan de pneumatische Tremulant geeft, in de tweede stand wordt langs mechanische weg het Ventil in werking gesteld, een klepje met bladveer op het windkanaal. Het walsraam van 1897 is van eiken, de walsen zijn van grenen, de armen aan de onderzijde van palmhout, aan de bovenzijde van metaal. De registermechaniek heeft eiken trekstokken, korte ijzeren hefbomen in een grenen regel met as, eiken klossen bij de bevestiging aan de slepen. Het nieuwe pedaalwalsbord is van eiken. Alle draadwerk is nieuw, van messing.

De lade ligt op drie grenen liggers op een grenen stelling binnen de kas. De lade is van eiken en bezit drie inliggende voorslagen, vastgezet met platte messing klemmen. Op voorslagen en achterregel van het raam zijn overeenkomstige telmerken inge-

Front van het orgel te Bovensmilde. Foto: Albert Valstar.

kerfd. Stokken en roosters zijn eveneens van eiken. De cancelvolgorde is, van achteren gezien:

$fs^0 d^0 B Gs c^0 e^0 gs^0/e^3 c^3 gs^2 e^2 c^2$
 $gs^1 e^1 c^1 b^0 d^1 fs^1 b^1 d^2 fs^2 b^2 d^3/Fs E$
 $D C Cs Ds F G/ds^3 h^2 g^2 ds^2 h^1 g^1$

$ds^1 h^0 cs^1 f^1 a^1 cs^2 f^2 a^2 cs^3 f^3/a^0 f^0 cs^0$
 $A H ds^0 g^0.$

Indruk

De restauratie heeft een sympathiek uitgangspunt gekozen. Voor elke reconstructie zou immers veel

De dispositie luidt:

Manuaal, C-f³

Prestant	4 vt	C-dis ² front, 1684, zijvelden, spitstorens, onderste tussenvelden; e ² -f ³ binnen, e ² en f ² 1684, rest 1988
Holpijp	8 vt	1684, geheel metaal, beweegbare hoeden
Prestant disc.	8 vt	1809, 'disc.' staat niet op het registerplaatje omdat het oude plaatje van de doorlopende Prestant is gebruikt; naaminscriptie 'Prestant 8' op c ¹
Speelfluit	4 vt	1684, gedekt, cis ³ -f ³ 1809, conisch
Octaaf	2 vt	1684
Quintfluit	3 vt	1684, gedekt, f ² -c ³ open, cilindrisch, cs ³ -f ³ 1809, conisch
Mixtuur	3 st	1988; samenstelling: C c ⁰ c ¹ c ² 1 ¹ / ₃ 2 2 ² / ₃ 4 1 1 ¹ / ₃ 2 2 ² / ₃ 2 ² / ₃ 1 1 ¹ / ₃ 2
Sexquialter	2 st	1988; samenstelling: C c ⁰ 1 ¹ / ₃ 2 ² / ₃ 4 ⁴ / ₅ 1 ³ / ₅
Trompet bas/disc.	8 vt	1988; eiken stevels en koppen, bekens C-B cilindrisch op voet, rest trechtersvormig; hangers ook nieuw, van grenen

Pedaal, C-h⁰

aangehangen

Het pijpwerk uit 1684 kenmerkt zich door een hoog loodgehalte. Bij veel pijpen is een duidelijke linnenafdruk op het metaal te zien, waaruit blijkt dat op linnen gegoten is. Ook is de structuur van de hamerbewerking te zien bij grotere pijpen. Bij de gedekten is nauwelijks een labiumvorm waar te nemen, waar zichtbaar ziet men een halfmond bovenlabium. De binnenpijpen van de prestanten uit 1684 bevatten ingeritste, iets schuin toelopende zijlijnen, aan de bovenkant een vaag-ronde beëindiging.

Toonhoogte-letters staan bij de kruising van de naden, links-onder en links-boven. Opvallend is de nog aanwezige rode soldeerwerv aan de buitenkant bij alle naden.

Alle gedekten hebben thans beweegbare hoeden. In de hoeden zijn resten van kranten uit 1809 en 1847 aangetroffen. Bij alle registers uit 1684 is Cis uit 1809, en zijn de pijpen voor cis³-f³, voor zover nog niet aangegeven, uit 1809. Het oude pijpwerk bevat geen tot zeer weinig kernsteken.

Als winddruk is nu aangehouden 63 mm.

De enigszins ongelijkzwevende temperatuur is volgens Young, 1800.

nieuw moeten worden gemaakt waarvoor in feite geen enkel gegeven voorhanden was.

Het is verheugend, dat middelen gevonden werden om het klankbeeld te herstellen. De oude registers komen

nu tot hun recht, en de nieuwe registers voltooien het klankbeeld op waardige wijze.

De klank van het orgel is in hoofdlijnen vol en vocaal. De Prestant 4 vt is in de discant wat flûté, zeer geschikt om ook solo mee te spelen.

De 2 voet is meer glanzend, sterker ook. De Holpijp is zeer vol, de 4-voets fluit wat soepeler, de 3 voet weer vol van toon.

De Prestant 8 vt komt dan duidelijk uit een andere wereld, maar kan juist door zijn contrast verrassend werken.

De nieuwe vulstemmen zijn wat karakter betreft goed getroffen naar mijn smaak en vormen in hoofdlijnen een goede eenheid met de oude registers. Wel vind ik in de discant het boventoonbeeld hier en daar wat gespannen zodat piektonen ontstaan die hinderlijk klinken. Ook op het gebied van de toonvorming zijn ongelijkheden aanwezig, die bij een eerstvolgende stembeurt misschien nog eens nagelopen kunnen worden.

De Trompet heeft een bescheiden, boventoonrijk klankbeeld, vanuit de è-karakteristiek gedacht, maar zeker niet te scherp. Het register vermengt zich goed met alle mogelijke combinaties van grondstemmen, vanaf 8 en 4 voet. In het plenum wordt de Trompet volmaakt opgenomen en ontstaat een zeer goed getroffen balans tussen tongwerk en labiaalwerk, waarin de Trompet zowel grondtoonversterkend werkt als nog glans toevoegt.

Ook in technisch opzicht is de restauratie vlekkeloos uitgevoerd. Het werk getuigt in alle opzichten van groot vakmanschap en uiterste zorg. Met de vormgeving van het klavier is nu ook duidelijk iets van Reil-identiteit aan het orgel toegevoegd. Een bewuste keuze?

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van:

* een rapport van Adri de Groot, mij jaren geleden toegestuurd;

* historische gegevens, verstrekt door de orgelmakers Gebr. Reil te Heerde - waarvoor in beide gevallen dank.